

Rozdział 2. Przemoc w rodzinie¹

2.1. Wprowadzenie

W ostatnich latach znacznie wzrosła liczba publikacji poświęconych zjawisku przemocy domowej². Dzisiaj dużo więcej wiemy o przemocy, potrafimy wskazać niektóre czynniki jej ryzyka, wykorzystać tę wiedzę w działaniach profilaktycznych, znane są także niektóre cechy potencjalnych ofiar i sprawców przemocy³. Osoby dopuszczające się różnych form przemocy wobec członków swojej rodziny czy partnera życiowego często są uzależnione od alkoholu lub używają tej substancji psychoaktywnej szkodliwie. Wielu autorów prac dotyczących przemocy uważa, że większość zachowań przemocowych ujawnianych jest przez osoby pozostające pod wpływem alkoholu⁴.

Temat przemocy w rodzinie jest dość często podejmowany, zarówno w pracach naukowych, jak i bardziej popularnych opracowaniach⁵. Wielu autorów próbuje zrozumieć istotę tego zjawiska, zgłębić je i opisać. W Polsce zjawisko przemocy jest dość powszechne i trudno oszacować

¹ Rozdział opracowany na podstawie artykułu: S. Bębas, *Przemoc w rodzinie*, [w:] M. Marczewski i in. (red.), *Pedagogika rodziny. Podejście systemowe*, t. 1: *Familiologia*, Gdańsk 2016, s. 615–638.

² Por. R.S. Kempe, C.H. Kempe, *Child abuse*, Cambridge 1978; L.E. Walker, *The battered woman*, New York 1979; L. Kacprzak, *Przemoc wobec dziecka jako patologia społeczna*, Piła 2006; A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc*, Warszawa 1995; C. Madanes, *Przemoc w rodzinie: psychoterapia sprawców i ofiar*, Gdańsk 2002.

³ Por. W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*, Kraków 2000; C. Barea, *Poradnik dla kobiet ofiar przemocy: metody wykrywania i przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, Warszawa 2010.

⁴ Por. J. Mellibruda, *Wybrane problemy patologii życia rodzinnego*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, Gdańsk 2002; A. Lipowska-Teutsch, *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, Warszawa 1998; B. Pawlicka, A. Woźniak-Krakowian, *Psychologiczna i socjologiczna analiza zjawiska przemocy w rodzinie na terenie województwa częstochowskiego w latach 1990–1995*, [w:] J.M. Stanik, Z. Majchrzak (red.), *Przemoc w rodzinie: diagnoza, orzecznictwo, profilaktyka*, Katowice 1998.

⁵ Por. R.J. Ackerman, *Zanim będzie za późno: przemoc i kontrola w rodzinie*, Gdańsk 2002; K. Browne, Herbert M., *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, Warszawa 1999; D. Dutton, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2001; S.D. Herzberger, *Przemoc domowa: perspektywa psychologii społecznej*, Warszawa 2002.

jego rozmiary. Każdego roku do sądu trafiają tysiące spraw o znęcanie się nad rodziną, a policja rejestruje w tym czasie około miliona tzw. awantur domowych. Istotą przemocy jest wykorzystywanie siły lub władzy w celu krzywdzenia innych. Szczególny charakter ma ona, gdy dokonuje się w rodzinie. Problematyka przemocy jest złożona i może być rozpatrywana na różnych płaszczyznach⁶.

W naszym kraju akty przemocy mają miejsce przeważnie w zamkniętym kręgu rodziny i są wstydliwie skrywane⁷. Ofiary przemocy w rodzinie ujawniają swoje problemy dopiero wówczas, gdy są już u kresu wytrzymałości fizycznej i psychicznej, gdy obawiają się o zdrowie i życie swoje lub najbliższych. Należy podkreślić, że gdy przemoc zostanie już zauważona, świadkowie niechętnie współpracują z policją czy sądem, ponieważ nie chcą być zamieszani w „prywatne sprawy innych ludzi”. Natomiast świadkowie z kręgu rodziny i same ofiary, nie zgłaszając przestępstwa, są przekonane, że ochraniają w ten sposób integralność rodziny. Krzywdzone dzieci nie mówią o przemocy z lęku, boją się poza tym, że zostaną posądzone o kłamstwo. Bite osoby w podeszłym wieku mogą obawiać się umieszczenia w domu pomocy społecznej, jeżeli będą opowiadać o swoich problemach innym⁸.

Przemoc w bliskich kontaktach występuje w każdej warstwie społecznej, szerokości geograficznej i wszystkich kręgach kulturowych. W anglojęzycznej literaturze przedmiotu określana jest jako przemoc w bliskich związkach (z ang. *violence in close relationships*). Określenie to odnosi się do sytuacji przemocy między osobami, które pozostają w bliskim związku (formalnym lub nieformalnym) bądź uważają siebie za parę, nie mieszkając ze sobą⁹.

⁶ Por. A. Pilszyk, *Obraz psychopatologiczny sprawcy przemocy w rodzinie*, „Psychiatria Polska” 2007, nr 6, t. XLI, s. 827–836; I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2000; J. Mellibruda, *Wybrane problemy patologii życia rodzinnego*, dz. cyt.; A. Lipowska-Teutsch, *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, dz. cyt.; J. Bińczycka, *Sprawca przemocy*, [w:] J. Papież, A. Płukis (red.), *Przemoc dzieci i młodzieży*, Toruń 2003; J. Mellibruda, R. Durda, H.D. Sasal, *O przemocy domowej. Poradnik dla lekarza pediatry*, Warszawa 1998.

⁷ Por. J. Mazur, *Przemoc w rodzinie: teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002; J. Mellibruda, *Przeciwdziałanie przemocy domowej*, Warszawa 2012; Z. Nowakowski, A. Sęk, H. Tokarski, *Przemoc w rodzinie a bezpieczeństwo społeczne*, Warszawa 2009.

⁸ Por. B. Krahe, *Agresja*, Gdańsk 2002; S. Spurek, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie: komentarz*, Warszawa 2012; K. Stańdo, A. Szygendowska, *Dziecko krzywdzone – symptomy, zagrożenie, wsparcie*, Warszawa 2009; A. Śniegulska, *Przemoc wobec dziecka w rodzinie i szkole*, Rzeszów 2003.

⁹ Por. L.E. Saltzman i in., *Intimate partner violence surveillance: Uniform definitions and recommended data elements*, Atlanta 1999; P. Tjaden, N. Thoennes, *Full Report of the prevalence, incidence, and consequences of intimate partner violence against women: Findings from the national violence against women survey*, Washington 2000.

Mówi się, że przemoc w rodzinie jest zjawiskiem złożonym, wieloczynnikowym. Aby skutecznie mu przeciwdziałać, a tym samym pomagać rodzinom, w których ten problem występuje, potrzebne jest interdyscyplinarne spojrzenie na rodzinę, jej członków i ich sytuację, potrzeby i zachowania. Mówi się również, że przemoc w rodzinie możemy analizować z kilku perspektyw. Są to perspektywa¹⁰:

- prawna – w jej ramach przemoc w rodzinie jest traktowana jako przestępstwo określone w prawie. Jest to zachowanie prawnie zabronione, zagrożone określonymi sankcjami karnymi,
- społeczna – wskazująca czynniki tkwiące w obyczajach i postawach społecznych, które usprawiedliwiają przemoc (przyzwolenie społeczne, na które wpływ mają m.in. stereotypy czy przekonania). Z tej perspektywy wywodzą się również ruchy społeczne działające na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie,
- moralna – traktuje przemoc jako zło, którego sprawca powinien podlegać potępieniu przez innych oraz mieć wyrzuty sumienia,
- psychologiczna – zwraca uwagę na sytuację ofiary, zachowanie sprawcy, wskazuje mechanizmy przemocy, interakcje, jakie zachodzą między sprawcą a ofiarą. W jej ramach przykładą się dużą wagę do pomagania ofierze.

2.2. Pojęcie przemocy i skala zjawiska

Pojęcie przemocy jest często używane zarówno w języku potocznym, jak i opracowaniach naukowych. Niestety nie zawsze jest ono precyzyjnie definiowane. Potocznie zastępuje się je takimi terminami, jak: brutalność, okrucieństwo, przestępczość, agresja¹¹. Przemoc jest definiowana przez psychologów jako intencjonalna agresja, naruszająca dobra i prawa innej osoby, powodująca szkody fizyczne i psychiczne, która opiera się na przewadze sprawcy nad ofiarą¹². Zdaniem I. Pospiszyl, „przemocą są wszelkie nieprzypadkowe akty godzące w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej, a także psychicznej szkody osoby, wykraczające poza społeczne zasady wzajemnych relacji”¹³. Przemoc rozumiana jest

¹⁰ K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, [w:] K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska (red.), *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych*, Warszawa 2010, s. 7–8.

¹¹ B. Karolczak-Biernacka, *Przemoc*, [w:] W. Szewczuk (red.), *Encyklopedia psychologii*, Warszawa 1998, s. 472.

¹² J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, Gdańsk 2004, s. 259–266.

¹³ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, dz. cyt., s. 14.

także jako zachowanie agresywne bezpośrednio ukierunkowane na drugiego człowieka, przynoszące mu szkody fizyczne lub psychiczne¹⁴.

Terminy „przemoc w rodzinie” oraz „przemoc domowa” dotyczą tych sytuacji, w których ofiarę i sprawcę łączy (lub łączyły w przeszłości) formalne i nieformalne relacje osobiste. Akty przemocy to intencjonalne i przemyślane działania, skutkujące wyrządzeniem krzywdy innej osobie, na przykład dzieciom, współmałżonkom, partnerom seksualnym, rodzicom¹⁵. Przemoc domowa to zależność od toksycznej relacji, łączącej osoby wspólnie zamieszkujące, która sprawia cierpienie jej członkom, i gdzie sprawca wywiera silny wpływ na ofiarę. W literaturze przedmiotu mamy wiele definicji tego pojęcia. Omawiane zachowanie jest stosowane w celu spowodowania cierpienia fizycznego lub krzywdy innej osoby. Jest traktowane jako podejmowane z taką intencją¹⁶.

Według Rady Europy, przemoc domowa to: „każde działanie jednego z członków rodziny lub zaniedbanie, które zagrażają życiu, cielesnej i psychicznej integralności lub wolności innego członka tej samej rodziny bądź poważnie szkodzą rozwojowi jego (jej) osobowości”¹⁷. J. Mazur zauważa, że przemoc domowa to: „nieprzypadkowe obrażenia poniesione w wyniku przemocy ze strony sprawcy, z którym ofiara pozostaje w relacji bliskości, obejmuje wszystkie obrażenia, które nie są skutkiem wypadku”¹⁸.

Istotą przemocy domowej jest więc pokaz i wykorzystywanie siły bądź władzy. Za przemocą stoją niemoc bądź obawa przed niemocą. Przemocy dokonują ci, którzy są słabi¹⁹.

Definiowanie pojęcia przemocy odbywa się poprzez wskazanie pewnych cech zachowania, są to:

- wykorzystanie przez sprawcę siły fizycznej – w dosłownym znaczeniu (zadawanie ciosów pięścią, kopanie nogą itp.), wykorzystanie przedmiotów, które mają za zadanie wspomagać siłę mięśni człowieka (np. nóż, pałka), wykorzystanie siły zewnętrznej, której uruchomienie wymaga minimalnego wysiłku mięśni (np. zdetonowanie ładunku wybuchowego),

¹⁴ K. Sawicka, *Zapobieganie przemocy rówieśniczej w szkole*, [w:] M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka*, Warszawa 2008, s. 81.

¹⁵ T. Szlendak, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa 2012.

¹⁶ Za: K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, dz. cyt., s. 19.

¹⁷ Tamże, s. 21.

¹⁸ J. Mazur, *Przemoc w rodzinie...*, dz. cyt., s. 41.

¹⁹ Por. M. Szpringer, E. Laurman-Jarząbek, A. Drapała, *Profilaktyka uzależnień i przemocy w rodzinie. Diagnoza i propozycje rozwiązań systemowych w środowisku lokalnym*, Kielce 2005, s. 37; J. Mellibruda, *Istotą przemocy jest sprawowanie kontroli*, „Świat Problemów” 2005, nr 2, s. 4–7.

- siła fizyczna jest skierowana na innego człowieka – tj. godzi w jego życie, zdrowie (siła ta może spowodować śmierć lub uszkodzenie ciała),
- przemoc może mieć charakter fizyczny i psychiczny – oznacza, że jest ona ukierunkowana na psychikę drugiego człowieka i ma wpływać na jego proces decyzyjny (stosowanie groźby użycia siły fizycznej)²⁰.

Od 2012 roku zmienił i się system rejestracji statystycznej w związku z przemocą domową. Poniższe liczby dotyczą działań podjętych w procedurze „Niebieskiej Karty” wyłącznie przez policję (bez danych z działalności innych, upoważnionych do zwalczania przemocy domowej, podmiotów pozapolicyjnych).

Tabela 1. Działania podjęte przez policję w procedurze „Niebieskiej Karty”, dane za 2015 rok

Liczba wypełnionych formularzy „Niebieska Karta”	75 495 (w tym 61 133 wszczynających procedurę i 14 362 dotyczących kolejnych przypadków w trakcie procedury)
Ogólna liczba ofiar przemocy	97 501
Liczba ofiar kobiet	69 376
Liczba ofiar mężczyzn	10 733
Liczba ofiar małoletnich	17 392
Ogólna liczba osób podejrzewanych o przemoc	76 034
Liczba podejrzewanych sprawców kobiet	5 244
Liczba podejrzewanych sprawców mężczyzn	70 484
Liczba podejrzewanych sprawców nieletnich	306
Ogólna liczba podejrzewanych sprawców będących pod wpływem alkoholu	48 841
Podejrzewani sprawcy pod wpływem alkoholu – kobiety	1 972
Podejrzewani sprawcy pod wpływem alkoholu – mężczyźni	46 830
Podejrzewani sprawcy pod wpływem alkoholu – nieletni	39
Liczba dzieci umieszczonych w niezagrażającym im miejscu (np. rodzina zastępcza, dalsza rodzina, placówka opiekuńcza)	275

Źródło: <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html> [dostęp: 10.01.2016]

Policyjne statystyki nie odzwierciedlają prawdziwej skali zjawiska przemocy w rodzinie, ponieważ źródłem informacji na ten temat jest sam pokrzywdzony. Jeżeli ofiara nie zgłosi przestępstwa na policję, to

²⁰ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, *Kryminologia*, dz. cyt., s. 261–262.

w statystyce nie odnotowuje się jego popełnienia. Powodem tego może być: brak wiary w skuteczność policji, brak czasu, brak ubezpieczenia, ogromny strach przed sprawcą, strach przed odpowiedzialności karną, wstyd przed innymi osobami. Policyjne statystyki obrazują jedynie same zgłoszone przypadki, czyli te, w których doszło do interwencji domowej i założenia tzw. Niebieskiej Karty. Dlatego pokazują one jedynie część, a nie rzeczywistą skalę tego zjawiska²¹.

2.3. Formy i typy przemocy w rodzinie

Przemoc jest jednym z najbardziej niepokojących zjawisk współczesnego świata, jest mechanizmem regulującym stosunki panujące między ludźmi w różnych grupach, instytucjach, środowiskach i układach społecznych. Stanowi od wielu lat poważny problem społeczny i jedno z podstawowych zagrożeń zarówno dla rodziny, jak i poszczególnych jej członków.

Przemoc w rodzinie przybiera zróżnicowane formy: przemoc fizyczną, przemoc psychiczną, odrzucenie, izolację, zaniedbanie, nadopiekuńczość, ograniczanie snu i pożywienia, degradację werbalną, przemoc seksualną i ekonomiczną²².

Najczęściej wyróżniane formy przemocy w rodzinie to:

- przemoc fizyczna – w tym przede wszystkim: popychanie, szarpanie za włosy, duszenie, wykręcanie rąk, klapsy, bicie pięścią, policzkowanie, kopanie, uderzanie przedmiotem, przypalanie papierosem, topienie, parzenie substancjami żrącymi, zastraszanie z użyciem broni oraz świadome stwarzanie wszelkiego rodzaju zagrożeń²³. Można wyróżnić jej odmianę czynną i bierną. Do przykładów przemocy czynnej zaliczamy wszystkie formy bicia drugiej osoby: klapsy, uderzenie, gryzienie, kopanie, szarpanie, rzucanie przedmiotami w ofiarę, ciągnięcie za włosy, zadawanie ran, przypalanie papierosami, duszenie, czasami również z użyciem niebezpiecznych narzędzi, co może doprowadzić nawet do śmierci. Są to sytuacje, kiedy złość sprawcy skierowana jest wprost na ofiarę i kiedy agresor podejmuje działania krzywdzące fizycznie. Do form przemocy biernej zalicza się: groźby, wymuszanie, zakaz wypowiadania się, zakaz chodzenia, załatwiania swoich potrzeb fizjologicznych, areszt domowy, ograniczenie dostępu do przygotowa-

²¹ Por. A. Siemaszko, *Kogo biją, komu kradną*, Warszawa 2001, s. 13; J. Różyńska, *Niezbędnik pracownika socjalnego. Przemoc wobec kobiet w rodzinie*, Warszawa 2007, s. 47.

²² M. Kuć, *Wiktymologia*, Warszawa 2000, s. 104.

²³ W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Masterhazy, *Przemoc w rodzinie...*, dz. cyt., s. 14.

- nia posiłków²⁴. Większość ofiar przemocy fizycznej doznaje jej wiele razy przez bardzo długi czas. Przemoc ta rzadko występuje sama, lecz powiązana jest z innymi typami przemocy²⁵,
- przemoc psychiczna – mieści się w ramach psychologicznych działań podejmowanych celowo i z premedytacją przez sprawcę przemocy, aby zadać ból ofierze. Jej formami są: działania o charakterze poniżającym ofiarę: upokarzanie, poniżanie, przymus, groźby, zastraszanie, oskarżanie, wmawianie choroby psychicznej, wyzwiska; pozbawianie ofiary czegoś: odmawianie współżycia seksualnego, zabranianie korzystania np. z telefonu czy samochodu, zakaz opuszczania domu, ograniczanie kontaktów z przyjaciółmi, dostępu do pracy, szkoły, izolowanie, podejmowanie ważnych decyzji bez udziału drugiej osoby, groźby pozbawienia władzy rodzicielskiej, nastawianie dzieci przeciwko drugiemu rodzicowi, wykorzystywanie pozycji mężczyzny, zmuszanie do przyglądania się aktom przemocy, zastraszanie, groźne użyciem przemocy fizycznej lub skrzywdzeniem drugiej osoby, groźby, niszczenie ulubionych przez ofiarę przedmiotów lub katowanie ulubionych przez nią zwierząt domowych²⁶,
 - przemoc seksualna – polega na przymuszaniu innej osoby do aktywności seksualnej. Ma to miejsce wówczas, gdy ofiara na taką aktywność się nie zgadza, gdy obawia się jej odmówić bądź nie jest w pełni świadoma tej aktywności. Do form tej przemocy należą wielorakie działania o charakterze seksualnym wymuszone siłą lub na które sprawca nie ma przyzwolenia: od zmuszania ofiary do oglądania treści o charakterze obscenicznym, poprzez rozbieranie z użyciem siły, filmowanie aktywności seksualnej, zmuszanie do aktów seksualnych w obecności innych, wymuszanie stosunków analnych, oralnych, homoseksualnych aż po formalne gwałty²⁷. Przemoc seksualna obejmuje więc jakiegokolwiek typ zachowań wykorzystujących dziecko lub osobę dorosłą do stymulacji i satysfakcji seksualnej, które mogą przyjmować postać od ekshibicjonizmu lub wciągania w pornografię, po pełny kontakt seksualny. Wykorzystywanie seksualne oznacza więc wciąganie dziecka lub osoby dorosłej w aktywność seksualną, na którą nie może ono lub nie chce wyrazić zgody, której nie rozumie, ale którą odbiera jako krzywdzącą w chwili zajścia lub później. W nowszych propozycjach ujęcia terminu „przemoc seksualna” wskazuje się też

²⁴ E. Lisowska, *Przemoc wobec dzieci. Rozpoznanie i przeciwdziałanie*, Kielce 2005, s. 20–21.

²⁵ M. Pietruszka, *Przemoc – wyzwanie dla świata*, „Niebieska Linia” 2002, nr 6.

²⁶ Tamże, s. 15–16.

²⁷ W. Majkowski, *Rodzina polska w kontekście nowych uwarunkowań*, Kraków 2010, s. 253.

na sytuacje, gdy osoba dojrzała, czy to przez świadome działanie, czy przez zaniedbanie swoich społecznych obowiązków, czy też obowiązków wynikających ze specyficznej odpowiedzialności za dziecko, dopuszcza do zaangażowania dziecka w jakąkolwiek aktywność mającą na celu seksualne zaspokojenie osoby dorosłej²⁸. Przemoc seksualna narusza nie tylko granice psychologiczne człowieka, ale również jego sferę intymności. Ta forma jest chyba najbardziej krzywdząca ze wszystkich aktów przemocy, ponieważ skupia w sobie komponenty psychiczne i fizyczne²⁹,

- zaniedbywanie i niedbałe traktowanie – to niezaspokajanie niezbędnych dla prawidłowego rozwoju dziecka potrzeb egzystencjalnych związanych z odżywianiem, ubiorem, schronieniem, higieną, opieką medyczną oraz kształceniem, ale też narażanie dziecka na jakiegokolwiek niebezpieczeństwo przez osoby odpowiedzialne za jego dobro. Zaniedbywanie może dotyczyć różnych potrzeb rozwojowych dziecka. Wyróżnia się kilka odmian zaniedbywania: fizyczne (nieodpowiednie odżywianie, ubiór, higiena, schronienie oraz brak nadzoru i opieki, a także narażanie zdrowia i życia dziecka na niebezpieczeństwo swoim zachowaniem lub stwarzanymi dziecku warunkami); porzucenie (pozostawienie dziecka bez opieki i nadzoru na długi czas lub z intencją pozbycia się dziecka, w tym wyrzucenie z domu lub odmowa przyjęcia po ucieczce); edukacyjne (brak stymulacji poznawczej małego dziecka, brak realizacji obowiązku szkolnego, przyzwolenie na wagarowanie i nieuzasadnione opuszczanie szkoły, brak dbałości o zapewnienie specjalnych działań edukacyjnych dziecku, które ma takie wskazania, brak zainteresowania sytuacją szkolną dziecka oraz brak współpracy rodziców ze szkołą); wychowawcze (brak przyzwolenia i/lub brak działań w sytuacji występowania u dziecka zachowań problemowych; niezapewnienie pomocy psychopedagogicznej, odmowa poddania dziecka zabiegom korekcyjnym, terapeutycznym w sytuacjach występowania u niego problemów zachowania, zaburzeń emocjonalnych itp.); emocjonalne (brak wsparcia dziecka w sytuacjach trudnych dla niego, brak zainteresowania dzieckiem, niezwracanie na nie uwagi, nienawiązywanie z małym dzieckiem kontaktu, dopuszczanie do uczestniczenia przez dziecko w sytuacjach, które są dla niego szkodliwe w sensie psychologicznym (akty przemocy pomiędzy rodzicami, przemoc w mediach itp.)³⁰; niezaspokajanie potrzeb zdrowotnych dziecka, objawiające się między innymi nieszukaniem bądź

²⁸ E. Jarosz, A. Nowak, *Dzieci ofiary przemocy w rodzinie*, Warszawa 2012, s. 22.

²⁹ D. Rode, *Gwałt w związku małżeńskim*, „Chowanna” 2005, t. 1 (24), s. 51.

³⁰ E. Jarosz, A. Nowak, *Dzieci ofiary przemocy w rodzinie*, dz. cyt., s. 22.

opóźnianiem uzyskania pomocy medycznej w przypadku poważnego urazu czy choroby oraz zaniedbania w leczeniu i rehabilitacji. Innymi przykładami zaniedbań nieobojętnych dla zdrowia są działania związane z niezaspokajaniem tych potrzeb, które gwarantują prawidłowy rozwój fizyczny i emocjonalny dziecka, oraz przyzwoleniem dorosłych na zachowania antyzdrowotne dzieci, takie jak palenie papierosów, picie alkoholu czy przyjmowanie narkotyków. Szczególnym rodzajem przemocy są tak zwane zaniedbania prenatalne, czyli nieprzypadkowe zachowania kobiet w ciąży zagrażające życiu bądź rozwojowi płodu³¹, – przemoc ekonomiczna – polega na odbieraniu zarobionych pieniędzy, uniemożliwianiu podjęcia pracy zarobkowej przez drugą osobę, niezaspokajaniu podstawowych materialnych potrzeb rodziny itp. Jest to także każdego rodzaju zachowanie, które ma na celu ekonomiczne uzależnienie między ofiarą a sprawcą. Do przykładowych działań tego typu można zaliczyć: zabieranie zarobków, kart kredytowych, zakazywanie podjęcia lub chodzenia do pracy, niszczenie rzeczy osobistych, kontrolowanie wydatków, zmuszanie do zawierania zobowiązań finansowych³².

Tabela 2. Formy przemocy

Rodzaj przemocy	Przejawy	Objawy
Przemoc fizyczna	popychanie, szarpanie, kopanie, przypalanie papierosem, bicie, podstawianie nóg, rzucanie przedmiotami, duszenie, oparzenia, policzkowanie, klapsy, ograniczanie lub zakazywanie potrzeb, np.: snu, jedzenia, mówienia	ślady uderzeń, siniaki, skaleczenia, ślady oparzeń, złamania, zwichnięcia, skręcenia, lęk przed dotknięciem, przed rozebraniem się, poczucie winy, ubiór nieadekwatny do pogody, zachowanie agresywne lub wycofanie, zaburzenia psychosomatyczne (ból żołądka, głowy, zawroty głowy, wymioty, biegunki – bez podstaw w jakiegokolwiek chorobie), ślady po wyrwanych włosach, silny makijaż, napięcie mięśni, brak chęci powrotu do domu, brak reakcji na ból
Przemoc psychiczna	poniżanie, ośmieszanie, wyzywiska, szantaż, straszenie, upokarzanie, grożenie, izolowanie, wzbudzanie poczucia winy	lęki, silna samokontrola, niska samoocena, brak pewności siebie, problemy ze snem, ucieczka w używki, fantazje, kłamstwa, nerwica, profesjonalizm

³¹ E. Jarosz, *Ochrona dzieci przed krzywdzeniem. Perspektywa globalna i lokalna*, Katowice 2009.

³² Por. E. Jaworska, E. Lorenc, *Niezbędny prokuratora*, Warszawa 2009, s. 29–30; H.D. Sasal, *Przewodnik dla procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie*, Warszawa 2005, s. 28–29.

Przemoc seksualna	gwałt, zmuszanie do dotykania drugiej osoby w intymne miejsca, zmuszanie do podglądania czynności seksualnej, zmuszanie do oglądania zdjęć, filmów pornograficznych, filmowanie czynności seksualnych	rany, siniaki w okolicach intymnych, choroby przenoszone drogą płciową, zapalenia jamy ustnej, krwawienia z pochwy, odbytu, ból przy oddawaniu moczu, kału, izolacja, próby samobójcze, depresja, nadmierna erotyzacja przejawiająca się w zachowaniu, wyglądzie, rozmowy o seksie, nienawiść do własnego ciała, zaburzenia w sferze seksualnej, dewiacje, niechęć do kontaktów seksualnych, poczucie bezsensu życia
Zaniedbanie	brak kontroli nad osobą niepełnoletnią lub ubezwłasnowolnioną, porzucenie, brak jedzenia, ubrania, opieki medycznej, brak dbałości o higienę, niezapewnienie bezpieczeństwa osobom, które nie mogą samodzielnie egzystować (ze względu na wiek lub stan zdrowia)	niedożywienie, ubranie nieodpowiednie do pory roku, apatia, znużenie, smutek, agresja, izolacja, brak zaufania do otoczenia
Przemoc ekonomiczna	każde zachowanie, którego celem jest ekonomiczne uzależnienie ofiary od sprawcy, np. zabieranie wynagrodzenia, kart kredytowych, zakazywanie wykonywania pracy zawodowej, niszczenie rzeczy osobistych, odmawianie pieniędzy na dom, kontrolowanie wydatków, ukrywanie informacji o stanie finansów rodziny, zmuszanie do podpisywania zobowiązań finansowych (kredyt, pożyczka, weksel)	utrata wiary we własne kompetencje zawodowe, obniżenie samooceny, dezorientacja i niepewność co do własnej tożsamości, niski próg na porażkę, depresja, trudności w radzeniu sobie z emocjami w sytuacji stresowej, zaburzenia lękowe, panika, symptomy fizyczne, zaburzenia poznawcze, pogorszenie koncentracji, poczucie utraty kontroli, izolowanie się i unikanie kontaktów, dezorganizacja samodzielnego działania w obszarze zawodowym, zachwianie osobistej hierarchii wartości i przekonań, trudności w ponownym zaplanowaniu ścieżki zawodowej „po przemocy”

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*, Kraków 2000, s. 15, K. Kmiecik-Baran, *Młodość i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*, Warszawa 1999, s. 33–34, I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy*, Warszawa 1999, s. 44

Do typów przemocy zalicza się:

- przemoc gorącą – cechuje ją złość, gniew, agresja w różnych formach. U podstaw gorącej przemocy znajdujemy furję, czyli dynamiczne i namiętne zachowanie. Furia jest wybuchem skumulowanych i niemożliwych do powstrzymania uczuć złości lub wściekłości. Jest to nie tylko groźne, ale również fascynujące i wstydlive doznanie.

Niektórzy uważają, że doświadczanie furii uruchamiającej akt przemocy miewa charakter ekstazy i że sprawcy „upajają się” stanem zmienionej świadomości, który temu towarzyszy. Furia najczęściej rozładowuje się w aktach bezpośredniej agresji fizycznej i psychicznej. Towarzyszy jej pragnienie wywołania cierpienia i spowodowania jakichś szkód. Gorącą przemoc mogą powodować negatywne i intensywne przeżycia związane z frustracją, z zablokowaniem jakichś dążeń, z niespełnianiem pragnień i oczekiwań. Pojawia się agresywna reakcja na stres, która nie zostaje powstrzymana i kieruje się przeciw członkowi rodziny. Istotnym czynnikiem bywa przekonanie sprawcy o niezdolności ofiary do obrony i poczucie własnej bezkarności. Słabość ofiary wynika z przewagi fizycznej sprawcy lub okoliczności, w których sprawca uzyskuje władzę psychiczną. Towarzyszy mu wtedy poczucie, że „może sobie na wiele pozwolić”,

- przemoc chłodną – stanowi odbicie stosunków panujących w rodzinie o modelu silnej dominacji któregoś z partnerów, charakteryzuje ją mechanizm przemocy psychicznej i postępujące upokorzenie ofiary. Przemoc chłodna wydaje się znacznie spokojniejsza, choć czasem jest to spokój pozorny, skrywający silne emocje, ale skutecznie tłumione i kontrolowane. Polega na realizowaniu przez sprawcę specyficznego scenariusza zapisanego w jego umyśle, a czasem również w obyczajach i środowiskowej kulturze. Człowiek realizujący taki scenariusz przemocy, zmierzając do jakiegoś celu, jest gotowy do wtargnięcia na wewnętrzne terytorium psychiczne swego dziecka lub współmałżonka. Znajduje dla tego usprawiedliwienie nawet wtedy, gdy jest świadomy cierpienia, które spowodował. Przemoc taka jest narzędziem oddziaływania zmierzającego nieraz do wzniosłych celów, które uzasadniają bolesne dla bliskiej osoby środki,
- przemoc strukturalną – wyraża się w umniejszaniu i nierównym traktowaniu kobiet w sytuacjach publicznych, zawodowych,
- przemoc symboliczną,
- przemoc rytualną,
- toksyczność – rodzaj przemocy emocjonalnej, wyrażany w formie gestów i innych niewerbalnych komunikatów, które są odczytywane przez ofiarę jako zapowiedź przemocy innego rodzaju,
- autoagresję – forma autoprzemocy,
- nadużywanie siebie – branie odpowiedzialności za przemoc w rodzinie przez ofiarę,

– samoutrudnianie – takie kształtowanie swojej sytuacji, aby doprowadzić do zminimalizowania szans osiągnięcia sukcesu poprzez odkładanie spraw na później³³.

Inny typ przemocy w rodzinie stanowią akty agresji małżeńskiej, w tym przypadku ofiarą może być zarówno kobieta, jak i mężczyzna. Amerykański badacz przemocy domowej Michael Johnson wyróżnia cztery podstawowe formy przemocy małżeńskiej. Są to:

- przemoc zwyczajna w parze (incydentalna, będąca konsekwencją ostrej kłótni między partnerami),
- terroryzm intymny (polegający na stałym stosowaniu przemocy fizycznej bądź psychicznej służącej kontrolowaniu partnera),
- przemoc w odpowiedzi na przemoc (rodzaj samoobrony),
- wzajemna kontrola za pomocą przemocy (gdy każdy z partnerów jest zarówno ofiarą, jak i sprawcą)³⁴.

Możemy wyróżnić przemoc wobec dziecka, kobiet, mężczyzn, ludzi starszych. Szczególnej uwagi wymagają charakterystyczne cechy przemocy względem dzieci, ponieważ jej konsekwencje są najgłębsze i wywierają bardzo duży wpływ na ich przyszłe życie. Ofiarami przemocy są najczęściej młodsze dzieci; w przypadku małych dzieci częściej krzywdzeni są chłopcy (wiek największego ryzyka w przypadku chłopców to 3–5 lat); doświadczają oni surowszych form przemocy; bardziej narażone na przemoc są dzieci niechciane; istnieje większa skłonność opiekunów do krzywdzenia dzieci niepełnosprawnych. W zakresie opieki nad dziećmi niepełnosprawnymi występują dwie kategorie zachowań krzywdzących – nadopiekuńczość, która prowadzi do braku samodzielności i ma tym samym wymiar krzywdzący, oraz nadmierna surowość względem dziecka. Zaobserwowano większą częstotliwość stosowania przemocy w rodzinach wielodzietnych; przemoc stosowana wobec dzieci przez kobiety ma łagodniejszą postać. Kobiety jednak częściej stosują przemoc wobec dorosłych dzieci; przemoc najrzadziej występuje w rodzinach, w których pozycje małżonków są wyrównane; bardziej skłonni do stosowania przemocy są rodzice młodzi – do 35. roku życia; przemoc częściej stosują rodzice biologiczni niż rodzice przybrani³⁵.

³³ Por. B. Gruszczyńska, *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawno-kryminologiczne*, Warszawa 2007, s. 22–23; J. Mellibruda, *Patrząc na przemoc*, „Świat Problemów” 1996, nr 5, s. 4–10.

³⁴ M. Johnson, K. Ferraro, *Research on domestic violence in the 1990s: Making distinctions*, „Journal of Marriage and Family” 2000, No. 62, p. 948–963.

³⁵ I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy*, Warszawa 1999, s. 28–30.

2.4. Fazy przemocy rodzinnej

Przemoc domowa rzadko jest czynem jednorazowym, znacznie częściej zaś procesem o długiej, nawet kilkunastoletniej historii, ma tendencje do powtarzania się według zauważalnych prawidłowości.

Badania wykazały, że związki, w których kobiety doświadczają przemocy fizycznej ze strony swoich partnerów, przechodzą przez cztery fazy powtarzającego się cyklu³⁶:

- narastania napięcia – w tej fazie partner jest napięty i stale poirytowany. Każdy drobiazg wywołuje jego złość, często wszczyna awantury, zaczyna więcej pić, przyjmować narkotyki lub inne substancje zmieniające świadomość. Może poniżyć partnerkę, poprawiając swoje samopoczucie. Prowokuje kłótnie i staje się coraz bardziej niebezpieczny. Sprawia wrażenie, że nie panuje nad swoim gniewem. Kobieta stara się jakoś opanować sytuację – uspokaja go, spełnia wszystkie jego zachcianki, wywiązuje się ze wszystkich obowiązków. Często przeprosza sprawcę. Ciągłe zastanawia się nad tym, co może zrobić, aby poprawić mu humor, uczynić go szczęśliwym i powstrzymać przed wyrządzeniem krzywdy. Niektóre kobiety w tej fazie mają różne dolegliwości fizyczne, jak bóle żołądka, bóle głowy, bezsenność, utratę apetytu. Inne wpadają w apatię, tracą energię do życia lub stają się niespokojne i pobudliwe nerwowo. Jest to wynik narastania napięcia, które po pewnym czasie staje się nie do zniesienia. Zdarza się, że kobieta wywołuje w końcu awanturę, żeby „mieć to już za sobą”,
- iskry zapalnej – jest to czynnik wyzwalający przemoc, może to być jakaś drobna kłótnia, spóźnienie lub zapomnienie o jakimś zobowiązaniu itd.,
- gwałtownej przemocy – w tej fazie partner staje się gwałtowny. Wpada w szał i wyładowuje się. Eksplozję wywołuje zazwyczaj jakiś drobiazg, np. lekkie opóźnienie posiłku. Skutki użytej przemocy mogą być różne – podbite oko, połamane kości, obrażenia wewnętrzne, poronienie, śmierć. Kobieta stara się zrobić wszystko, żeby uspokoić sprawcę i ochronić siebie. Zazwyczaj, niezależnie od tego, jak bardzo się stara, wściekłość partnera coraz bardziej się nasila. Czuje się bezradna, bo ani przekonywanie sprawcy, ani bycie miłą, ani unikanie, ani bierne poddawanie mu się nie pomaga i nie łagodzi jego gniewu. Po zakończeniu wybuchu przemocy kobieta jest w stanie szoku. Nie może uwierzyć, że to się na prawdę stało. Odczuwa wstyd i przerażenie. Jest

³⁶ Por. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, dz. cyt., s. 152–154; K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2011; B. Hołyst, *Wiktymologia*, Warszawa 2006, s. 116; A. Drążek, E. Drążek, *Patologie naszych czasów*, Białystok 2007, s. 16.

oszołomiona. Staje się apatyczna, traci ochotę do życia, odczuwa złość i bezradność,

- spadku napięcia oraz dążenia do pojednania (faza miodowego miesiąca) – gdy sprawca wyładował już swoją złość i dociera do niego, że posunął się za daleko, nagle staje się inną osobą. Szczerze żałuje za to, co zrobił, okazuje skruchę i obiecuje, że to się więcej nie powtórzy. Stara się znaleźć jakieś wytłumaczenie dla tego, co zrobił, i przekonuje ofiarę, że to był jednorazowy incydent. Sprawca okazuje ciepło i miłość. Staje się znowu podobny do tego, jaki był na początku znajomości. Przynosi kwiaty, prezenty, zachowuje się, jakby przemoc nigdy nie miała miejsca. Rozmawia z ofiarą, dzieli się swoimi przeżyciami, obiecuje, że nigdy już jej nie skrzywdzi. Dbą o ofiarę, spędza z nią czas i utrzymuje bardzo satysfakcjonujące kontakty seksualne. Sprawca i ofiara zachowują się jak świeżo zakochana para. Ofiara zaczyna wierzyć w to, że partner się zmienił i że przemoc była jedynie incydentem. Czuje się kochana, myśli, że jest dla niego ważna i znowu go kocha. Spełniają się jej marzenia o cudownej miłości, odczuwa bliskość i zespolenie z partnerem. Życie we dwoje wydaje się piękne i pełne nadziei. Po pewnym czasie faza miodowego miesiąca się kończy i znowu rozpoczyna się faza narastania napięcia. Zatrzymuje ona ofiarę w cyklu przemocy, bo łatwo pod jej wpływem zapomnieć o koszmarze pozostałych trzech faz. Prawdziwe zagrożenie, jakie niesie ze sobą faza miodowego miesiąca, jest związane z tym, że przemoc w następnym cyklu jest zazwyczaj gwałtowniejsza.

Najczęściej to w fazie ostrej przemocy lub zaraz po niej ofiary poszukują pomocy, wzywając policję lub uciekając do schronisk. Natomiast w następnej fazie wycofują się z kontaktu z osobami udzielającymi pomocy, mając pozorne poczucie odzyskiwania kontroli nad sytuacją. To wycofywanie, podobnie jak fakt dalszego pozostawania w związku ze sprawcą, może wydawać się niezrozumiałe. Specjaliści, tłumacząc takie zachowanie ofiar, najczęściej odwołują się do syndromu wyuczonej bezradności lub do syndromu stresu pourazowego. Syndrom wyuczonej bezradności w przypadku ofiar przemocy oznacza poddanie się i rezygnację z aktywności podejmowanych przez ofiarę w celu poprawy sytuacji, które jednak okazały się nieskuteczne. Ofiara nabiera wówczas przekonania, że nie może nic zrobić, aby zapewnić sobie bezpieczeństwo, rezygnuje więc z kolejnych prób zmiany sytuacji. Przy czym ofiary, wbrew dość powszechnemu stereotypowi, podejmują jednak wiele działań w celu poprawy swojej sytuacji. Po pierwsze, są to działania adresowane do sprawcy, np. inicjują rozmowę, unikają ataku poprzez wyjście z domu, ukrywają się i uciekają już w trakcie ataku. Po drugie, zaczynają szukać pomocy

na zewnątrz, rozmawiając na temat doznawanej przemocy z krewnymi, znajomymi, sąsiadami, kontaktując się z policją i organizacjami udzielającymi pomocy ofiarom przemocy³⁷.

2.5. Objawy i skutki przemocy w rodzinie

Przemoc w rodzinie dotyczy nie tylko tzw. marginesu społecznego. Wiele tego rodzaju przestępstw nie jest nigdzie zgłaszanych. Ofiara, obawiając się reakcji społeczeństwa, najbliższych, ukrywa fakt doświadczania przemocy w domu rodzinnym. Niestety konsekwencje trwania w takim układzie mogą być bardzo dotkliwe nie tylko pod względem fizycznym, ale też psychicznym.

Ofiara przemocy, która doznała urazu psychicznego, może tak bardzo odczuwać negatywne emocje, że nie jest w stanie samodzielnie podejmować racjonalnych działań. J.L. Herman³⁸ wyodrębniła cztery efekty urazu psychicznego, tj. nadmierne pobudzenie, wtargnięcie, zawężenie oraz dialektykę urazu. Nadmierne pobudzenie występuje w sytuacji, kiedy dana osoba w obawie przed ponownym pojawieniem się przemocy pozostaje w ciągłym napięciu, staje się nerwowa, ma problemy ze snem oraz odczuwa dolegliwości psychosomatyczne. Nawet jeśli nie jest już wobec niej stosowana przemoc, nie potrafi usunąć traumatycznych doświadczeń z pamięci. W konsekwencji traumatyczny moment zostaje zakodowany w patologicznej postaci i spontanicznie wdziera się do świadomości jednostki zarówno na jawie, jak i we śnie. Jeżeli ofiara nie może liczyć na wsparcie specjalistów, pogrąża się dalej w swym cierpieniu i następuje coś w rodzaju zawężenia. W wyniku bezsilności człowiek poddaje się i załamuje się jego system obronny. Wyżej opisane zmiany świadomości przypominają trans hipnotyczny, którego wspólnymi cechami są przede wszystkim rezygnacja z aktywnego działania, obniżenie inicjatywy i krytycznego osądu oraz zaburzone poczucie rzeczywistości. Dotyczy to przede wszystkim depersonalizacji, odrealnienia, a także odmiennego postrzegania czasu. Wreszcie ostatnim efektem urazu jest tzw. dialektyka. To znaczy przerastające człowieka niebezpieczeństwo wywołuje dwie sprzeczne reakcje – wtargnięcia oraz zawężenia. Ta dialektyka sprzecznych stanów psychicznych jest najbardziej charakterystycznym rysem zespołu stresu pourazowego. Niestety powtarzający się uraz powoduje zwielokrotnienie wszystkich skutków urazu i mogą one

³⁷ H.D. Sasal, *Przewodnik do procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie*, dz. cyt., s. 29–38.

³⁸ J.L. Herman, *Przemoc. Uraz psychiczny i powrót do równowagi*, Gdańsk 1998, s. 446.

występować w każdej sferze działalności człowieka (związków z ludźmi, kontaktów interpersonalnych, emocji, czy też wspomnień). Jeżeli uraz psychiczny będzie się utrzymywał dłużej niż pół roku, świadczy to o pojawieniu się zespołu stresu pourazowego.

Warto zwrócić uwagę na czynniki związane z uczuciem smutku i użalania się nad sobą. Często w toksycznych związkach ofiary są, używając kolokwializmu, sparaliżowane swoją sytuacją, co w konsekwencji prowadzi do braku wiary w możliwość zmiany relacji we własnej rodzinie. Nie należą do rzadkości również takie sytuacje, w których ofiara przemocy wychowywała się w domu pełnym agresji, wrogości, kłótni i nieustającej presji. Swoją obecną sytuację traktuje zatem jako coś zupełnie normalnego, jako swój styl życia z partnerem. W psychologii zjawisko to określa się mianem wyuczonej bezradności lub syndromem sztokholmskim³⁹.

Syndrom ten można przyrównać do psychicznego paraliżu, uniemożliwiającego ofierze podjęcie próby obrony przed sprawcą. Ofiara jest nie tylko niezdolna do samodzielnej zmiany swojego położenia, ale nawet nie potrafi skorzystać z pomocy udzielanej jej z zewnątrz. Stan wyuczonej bezradności nie pojawia się u ofiar przemocy domowej nagle, lecz jest efektem długotrwałego procesu. Początkowo ofiary starają się aktywnie przeciwstawić aktom przemocy. Podejmują próby rozmowy ze sprawcami, stawiają im warunki, grożą odejściem czy szukają wsparcia u bliskich. Z czasem przekonują się jednak, że działania te nie przynoszą spodziewanego efektu. U ofiary wytwarza się poczucie utraty wpływu na jej sytuację życiową. Ten brak kontroli sprawia, że ofiara przestaje reagować na kolejne przejawy przemocy, umacniając się w przekonaniu, że nic nie da się zrobić. W tym stanie ofiara często odrzuca oferowane jej wsparcie z zewnątrz. Osoba przyjmująca postawę wyuczonej bezradności powinna przejść terapię, która pozwoli jej na odzyskanie poczucia własnej wartości, innymi słowy, nauczy się ją od nowa, że jej potrzeby, żądania, prawo decydowania o sobie i wpływania na rzeczywistość nie są czymś nieosiągalnym, że osoba poszkodowana ma kontrolę nad tym, co dzieje się w jej życiu⁴⁰.

³⁹ Tzw. syndrom sztokholmski został opisany na podstawie badań zachowania wprowadzonych zakładników. Charakteryzuje on relację zależności ofiary od prześladowcy, która wytwarza się w warunkach izolacji. Prześladowca decyduje o życiu ofiary, zaspokaja podstawowe potrzeby, jest jedynym źródłem informacji, a nawet emocjonalnego wsparcia. Więzień, który jest pozbawiony innych kontaktów, usiłuje znaleźć ludzkie cechy u swego oprawcy, przyjmuje jego perspektywę. Co więcej, czuje się z nim emocjonalnie związany nawet po uwolnieniu. Zob. J.L. Herman, *Przemoc...*, dz. cyt.; L.E. Walker, *The battered woman*, New York 1979, s. 42–54.

⁴⁰ A. Lipowska-Teutsch, *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, dz. cyt., s. 57–58.

L.E. Walker⁴¹, badając zachowanie kobiet – ofiar przemocy wewnątrzmałżeńskiej, uznała, iż żadna z kobiet nie godzi się na złe traktowanie ze strony swojego partnera. Wzorując się na koncepcji wyuczonej bezradności, wyróżniła ona dwie fazy rozwoju wspomnianego syndromu: okres buntu pierwotnego lub czynnego (wzajemne potyczki, bójki, ucieczki) oraz fazę depresji – rozwoju wyuczonej bezradności, będącej osiowym symptomem zespołu maltretowanego partnera związku. L.E. Walker podkreśla również, iż ważnym elementem są doświadczenia życiowe ofiary przemocy. Autorka na podstawie wieloletnich badań ustaliła listę czynników wysokiego ryzyka wyuczonej bezradności:

- doświadczenia z dzieciństwa – przemoc fizyczna, napaść seksualna lub molestowanie, okresy krytyczne spowodowane nieprzewidywanymi wydarzeniami,
- utrata rodziców na skutek ich śmierci lub rozwodu, alkoholizm rodziców, choroba bliskich, problemy szkolne, sztywny tradycjonalizm, problemy zdrowotne,
- doświadczenia wyniesione ze związków – przemoc, znaczenie mają tutaj podejmowane próby, jak i faktyczne dokonania, powtarzalność, surowość, długość trwania tego typu związku oraz częstość, patologiczna zazdrość, zaborczość, skłonność do izolowania jednostki, napaść seksualna, groźba zabójstwa, znęcanie się psychiczne oraz okrucieństwo wobec innych ludzi, dzieci, zwierząt, a nawet przedmiotów nieożywionych.

Częstym skutkiem przemocy domowej jest zespół stresu pourazowego, pod postacią Syndromu Bitej Kobiety, nazywany w skrócie PTSD (*Post-traumatic Stress Disorder*). Typowymi jego objawami są: niska samoocena, depresja, strach⁴². Wskazuje się na cały szereg różnych objawów PTSD, takich jak: unikanie myśli i rozmów związanych z urazem, unikanie osób, miejsc, sytuacji, które przypominają o traumatycznym zdarzeniu, poczucie odrętwienia w życiu uczuciowym, przeświadczenie o braku perspektyw na karierę i udane życie rodzinne, wzmożona drażliwość, wybuchy złości, wypatrywanie wymaginowanych zagrożeń oraz wiele innych zaburzeń. Jak wynika z badań, u niektórych osób stan PTSD nie mija. Dzieje się tak na skutek powstawania nieodwracalnych zmian pourazowych w centralnym układzie nerwowym ofiary, których źródłem mogą być mechaniczne uszkodzenia mózgu, jak również pozostawanie przez ofiarę pod wpływem długiego i intensywnego stresu⁴³.

⁴¹ L.E. Walker, *The battered women*, dz. cyt., s. 192.

⁴² A. Lipowska-Teutsch, *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, dz. cyt., s. 49–50; J.L. Herman, *Przemoc...*, s. 106–125; J. Kielak, *Przemoc w rodzinie*, „Życie Szkoły” 2010, nr 1, s. 13.

⁴³ R.K. James, B.E. Gilliland, *Strategie interwencji kryzysowej*, Warszawa 2008, s. 179–180.

Możemy wyróżnić następujące objawy przemocy⁴⁴:

- fizyczne – sińce i obrzęki na różnych częściach ciała (twarzy, klatce piersiowej), otarcia naskórka (po wewnętrznych stronach kończyn, pod pachami, na plecach), krwawe pręgi i regularne przebarwienia skóry na plecach, pośladkach (często są odbiciem ręki czy przedmiotu wykorzystanego do bicia), obrzęki na dłoniach i stopach, nietypowe ślady po oparzeniach (np. oparzenia punktowe po gaszeniu papierosa na skórze), rany cięte i klute, blizny na ciele (np. za uszami, trwałe ubytki włosów powstałe w wyniku wrywania ich razem ze skórą), trudność w chodzeniu lub siadaniu, zwiększona wrażliwość na dotyk, nieleczone skaleczenia, zakażenia, infekcje, częste złamania kości, ospałość, apatia, brak koncentracji, reakcje regresyjne (np. brak kontroli fizjologicznej u dziecka powyżej czwartego roku życia), reakcje kompulsywne (np. obgryzanie paznokci, ssanie palca, niekontrolowane jedzenie), częste skarżenie się na bóle głowy lub brzucha, potrzeba częstego korzystania z toalety,
- emocjonalne – wzrost napięcia emocjonalnego, wzmożona czujność, wzmożony lęk, brak adekwatnej reakcji w przypadku skaleczenia, bolesnego zabiegu medycznego (małoletnie ofiary przemocy najczęściej nie reagują płaczem w sytuacjach, w których dzieci niebędące ofiarami przemocy płaczą), niska samoocena, poczucie odrzucenia, wycofanie, skłonność do izolacji, chroniczny smutek, poczucie odrętwienia, depresja, natręctwa, tiki, zachowania kompulsywne (np. uporczywe porządkowanie swoich rzeczy, unikanie niektórych pomieszczeń, przedmiotów), zmienność nastroju (od euforii do rozpacz), słaba kontrola emocji, płaczliwość, impulsywność, problemy z rozwojem własnej tożsamości,
- społeczne – wzrost agresywności wobec innych dzieci, negatywne nastawienie wobec otoczenia, zobojętnienie na karę, drażliwość, złośliwość, hałaśliwość w zabawach grupowych, brak dystansu w kontaktach z dorosłymi oraz odrzucanie innych znaczących osób (np. dziadków, nauczycieli), uzależnienie od agresora, ucieczki z domu, niszczenie sprzętów, nieposłuszeństwo, nieufność wobec innych, brak komunikatywności (tj. umiejętności nawiązywania kontaktu, np. pozyskiwania znajomych czy przyjaciół, podtrzymywania więzi), wrogość, niekontrolowane wybuchy złości (irytacja w sytuacji występowania różnych trudności), wyuczona bezradność (brak umiejętności radzenia sobie z codziennymi problemami), spadek poczucia kompetencji.

⁴⁴ I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy*, dz. cyt., s. 40–43.

Konsekwencje stosowania przemocy mają głęboki charakter, wykraczający poza zdrowie i szczęście jednostek. Życie w związku, w którym mężczyzna stosuje przemoc wobec kobiety, wpływa na niskie poczucie własnej wartości kobiety oraz jej zdolność do uczestnictwa w życiu. Kobiety doświadczające przemocy często nie są zdolne do dbania o siebie czy też o swoje dzieci, nie dążą do kariery albo chociażby podjęcia pracy zawodowej⁴⁵.

2.6. Uwarunkowania przemocy w rodzinie

Przemoc w rodzinie przeważnie jest procesem trwającym przez wiele lat. Jej ofiary mają problemy emocjonalne utrudniające im zerwanie z bliską osobą, jaką najczęściej jest sprawca. Kobiety podejmują wielokrotne próby ratowania swojego związku. W wielu społeczeństwach przyczyną trwania w tej trudnej sytuacji jest brak samodzielności finansowej kobiet. Usamodzielnienie jest utrudniane także przez zachowania sprawcy polegające na stałej kontroli kwestii finansowych, relacji społecznych i rodzinnych. W wielu środowiskach odejście kobiety kulturowo postrzegane jest jako hańba. Wiele ofiar kieruje się strachem przed zemstą. Aż 40% mówi o nasileniu przemocy już po rozstaniu. W szczególnie trudnej sytuacji znajdują się osoby, które miały traumatyczne przeżycia we własnej rodzinie generacyjnej. Osoby maltretowane w dzieciństwie mają trudności w relacjach społecznych, w nawiązywaniu bliskich związków, nadmiernie reagują na potrzeby innych i mają skłonność do popadania w rolę ofiary⁴⁶.

Wśród uwarunkowań przemocy w rodzinie możemy wyróżnić⁴⁷:

- społeczno-kulturowe – przekaz wzorców przemocy, niski status ekonomiczny rodziny, izolacja społeczna rodziny, stres społeczny wywołany bezrobociem, sytuacją finansową, samotnym wychowywaniem dzieci,
- „stres psychiczny” – jego źródłem są zmiany społeczne dotyczące pracy i groźba jej utraty, bezrobocie. Są to elementy życia społecznego, których wystąpienie powoduje obniżenie standardów życia rodziny,
- koncepcję przemocy jako władzy patriarchalnej – opiera się ona na modelu rodziny, w którym dominującą rolę odgrywa mężczyzna,

⁴⁵ M. Makara-Studzińska, R. Turek, G. Iwanowicz-Palus, *Ofiara–agresor, kobieta czy mężczyzna?*, „Zdrowie Publiczne” 2005, nr 4, s. 578.

⁴⁶ D. Gelinas, *The persistent negative effects of incest*, „Psychiatry” 1983, No. 46, p. 312–332.

⁴⁷ M. Kuć, *Wiktymologia*, dz. cyt., s. 107–108.

- koncepcję tzw. cyklu przemocy – wyjaśnia, dlaczego poniżana ofiara nie decyduje się odejść od partnera i tkwi w układzie przemocy. Na gruncie tej koncepcji przemoc w rodzinie ma charakter fazowy. W pierwszej fazie pomiędzy partnerami narasta napięcie konfliktowe. Drugą fazę charakteryzuje przemoc fizyczna o gwałtownym przebiegu, trzecia zaś faza charakteryzuje się dążeniem do pojednania, w trakcie którego agresor zmienia swoje zachowanie, okazując pozytywne uczucia wobec ofiary, co powoduje w rezultacie, że ofiara ma nadzieję na zmianę sytuacji i nie odchodzi od sprawcy,
- przemoc jako źródło osobistych nagród – daje ona w tym ujęciu poczucie sprawowania władzy, przy dużym poczuciu bezkarności, podnosi bowiem samoocenę agresora i ma wpływ na powtarzanie zachowań przemocowych,
- teorię wymiany – opiera się na występowaniu zależności pomiędzy niskim statusem ekonomicznym kobiet, wynikającym z ich niesamodzielności zawodowej, a przemocą stosowaną względem nich,
- wpływ zdarzeń traumatycznych z okresu dzieciństwa,
- uzależnienia od alkoholu i narkotyków.

Przemoc w rodzinie może być dokonywana przez sprawców, którzy mają zaburzoną osobowość, określani są oni mianem psychopatów. Większość ludzi uważa ich za jednostki nieprzystosowane, które naruszają normy społeczne, moralne i prawne. Są oni najczęściej niezdolni do miłości, lojalności i uczciwości. Ich zachowanie często powoduje konflikty z otoczeniem. Odnaczają się impulsywnością, egoizmem, brakiem odpowiedzialności i niezdolnością do przeżywania poczucia winy⁴⁸.

Czynniki niosące ryzyko stosowania przemocy wobec partnerki⁴⁹ można podzielić na:

- indywidualne – młody wiek, nadmierne picie, zaburzenia osobowości, niskie osiągnięcia szkolne, niski dochód, bycie świadkiem lub ofiarą przemocy w dzieciństwie,
- związane ze związkiem – konflikt małżeński, chwiejność związku, dominacja mężczyzny w rodzinie, napięcie związane z finansami, funkcjonowanie rodziny na niskim poziomie,
- środowiskowe – słabe sankcje ze strony społeczności wobec przemocy domowej, ubóstwo, niski kapitał społeczny,
- społeczne – tradycyjne normy płciowe, normy społeczne podtrzymujące przemoc.

⁴⁸ S. Kluczyńska, *Zrozumieć sprawców przemocy*, „Niebieska Linia” 1999, nr 3, s. 11.

⁴⁹ World Health Organization, *World report of violence and health*, Brussels 2002.

Aby rozpoznać przemoc wobec najbliższych, należy zwrócić uwagę na cztery charakterystyczne jej kryteria, którymi są⁵⁰:

- intencjonalność – sprawcy przemocy zwykle zachowują się wobec swoich ofiar w sposób nieprzypadkowy i zamierzony. I chociaż, jak często podkreślają, ich celem nie jest wyrządzenie krzywdy najbliższemu, dążą do bezwzględnego podporządkowania ich sobie. Zamierzaniem osób stosujących przemoc jest sprawowanie pełnej kontroli nad tym, co robią bliscy, i wyznaczenie granic, w jakich mogą oni funkcjonować w rodzinie poprzez określenie, co mogą robić, a czego im nie wolno. Sprawcy przemocy roszczą sobie prawo do tego, aby egzekwować narzucone przez siebie zasady życia w rodzinie, a każde naruszenie tych zasad jest powodem do – ich zdaniem – słusznego ukarania „winnych” członków rodziny i poniesienia przez nich konsekwencji. Sprawcy przemocy mają pewność, że ich działanie jest w interesie bliskich im osób, że tylko oni wiedzą, co jest dobre dla członków ich rodziny, i w związku z tym mają prawo decydowania o wszystkim, co dotyczy poszczególnych członków rodziny, np. o sposobie ubierania się, diecie, porze posiłków, doborze znajomych i przyjaciół, wykonywanej pracy, sposobie wydawania pieniędzy,
- asymetria sił – oznacza sytuację, w której jedna z osób jest silniejsza, a druga słabsza. W potocznym rozumieniu dysproporcja sił wiąże się z różnicą sił fizycznych. Zwykle to mężczyźni są silniejsi i to częściej oni są sprawcami przemocy, kobiety zaś ofiarami. W przypadku przemocy w rodzinie chodzi również o przewagę emocjonalną, intelektualną, ekonomiczną lub społeczną, które nie mają bezpośredniego związku z płcią. Im dłużej trwa przemoc w danej rodzinie, tym bardziej powiększa się nierównowaga pomiędzy sprawcą a ofiarą. Często osoby postronne nie są w stanie uwierzyć, że ktoś bardzo dobrze wykształcony i mający dobrą pracę w prestiżowej firmie może być krzywdzony przez kogoś, kto jest słabszy fizycznie, nieśmiały i ma niższy status społeczny. Trzeba pamiętać, że asymetria sił ma ścisły związek z mechanizmami przemocy, które zniewalają ofiary i mają silny wpływ na ich funkcjonowanie,
- naruszanie praw i dóbr osobistych – sprawca przemocy odbiera swoim ofiarom przysługujące im prawa i dobra. Często atakuje, obraża, ośmiesza, traktuje je przedmiotowo, uważając, że nie zasługują na nic lepszego. Zabrania im kontaktów z rodziną i przyjaciółmi, podejmowania lub wykonywania pracy zawodowej, narusza tajemnicę kore-

⁵⁰ K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, [w:] K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska (red.), *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych*, dz. cyt., s. 9–10.

- spondencji, zabrania posiadania pamiątek rodzinnych, utrudnia życie codzienne,
- szkody i cierpienie ofiar – zachowanie sprawcy wywołuje u ofiar szkody fizyczne (w wyniku agresji fizycznej, pobicia) i psychiczne, które mogą być konsekwencją przemocy emocjonalnej – deprecjonowania, poniżania, załamania wiary w sens wspólnego życia. Szkody mogą mieć również wymiar materialny i wiązać się np. z niszczeniem ważnych dla tych osób dokumentów, listów, przedmiotów i pamiątek.

2.7. Zakończenie

W poszukiwanie skutecznych form przeciwdziałania przemocy w rodzinie i pomagania jej ofiarom angażuje się wielu profesjonalistów i wolontariuszy, specjalistycznych instytucji i organizacji pozarządowych. Nie jest to łatwe zadanie, ponieważ środowisko rodzinne jest i powinno być skutecznie chronione przed ingerencjami zewnętrznymi. Zajmowanie się przemocą domową wymaga zarówno wnikliwego rozumienia złożoności zjawisk występujących w życiu rodzinnym, jak i szczególnej troski i uwagi w trakcie interwencji.

Istnieje wiele powodów, dla których kobiety pozostają w związkach z mężczyznami stosującymi wobec nich przemoc: boją się, że sobie same nie poradzą z utrzymaniem siebie i dzieci, wstydzą się tego, co się dzieje w ich rodzinie, i obwiniają za to siebie, boją się o bezpieczeństwo swoje i dzieci, kochają swoich partnerów i wierzą, że się zmieniają, obawiają się opinii rodziny i znajomych, nie mają dokąd pójść, długotrwała przemoc spowodowała u nich poczucie niskiej wartości i brak wiary w możliwość samodzielnego życia, uważają, że powinny zostać w związku dla dobra dzieci.

Powstrzymanie przemocy domowej wymaga metod, które chronią ofiarę, odpowiednich instytucji specjalistycznych, ale podstawowym zadaniem jest dążenie do przemian postaw dotyczących przemocy w relacjach rodzinnych, jak również zmian społecznych, indywidualnych oraz spojrzenia na podstawowe prawa czy ingerencję w rodzinę⁵¹.

Udzielenie skutecznej pomocy w sytuacji przemocy domowej wymaga najpierw empatycznego wczucia się w subiektywne przeżycia ludzi dotkniętych takim doświadczeniem. Poszczególne osoby przeżywają swoją sytuację w bardzo zróżnicowany sposób.

Najważniejszym zadaniem wszystkich służb społecznych działających w sytuacji przemocy domowej jest więc pomoc człowiekowi w:

⁵¹ E. Jarosz, *Dom, który krzywdzi*, Katowice 2001, s. 74.

odzyskaniu poczucia własnej wartości, unikaniu skutków bezradności, usprawnieniu bądź odzyskaniu zdolności społecznego funkcjonowania poprzez odpowiednio dobrane czynności wspierające, wyřęczające, ochraniające, rehabilitacyjne, korekcyjne, a także tworzeniu środowiskowych warunków potrzebnych do osiągnięcia tych celów⁵².

Pomoc dla ofiar przemocy domowej udzielana jest zarówno na szczeblu lokalnym, jak i centralnym, i obejmuje wiele służb, m.in. służbę zdrowia, policję, prokuraturę, ośrodki pomocy społecznej, oraz instytucje wyspecjalizowane do takiego typu działalności, tzn.: Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie, Państwową Agencję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie i Ośrodek Interwencji Kryzysowej⁵³.

Pomoc dla ofiar przemocy może być udzielana w różnych formach, np. jako pomoc prawna, wsparcie materialne, miejsca w schroniskach. Do innych możliwości wsparcia dla ofiar należą⁵⁴:

- telefon zaufania – jest to najczęściej pierwszy środek pomocy. Zazwyczaj linie te tworzone są w dużych miastach, lecz brakuje ich w małych miasteczkach. Pracownicy telefonu zaufania poinformują ofiarę o tym, gdzie i jaki rodzaj pomocy może otrzymać. Zaoferują także niezbędną pomoc psychologiczną, prawną. Istnieje również możliwość interwencji, gdy dochodzi do zagrożenia życia ofiary,
- punkt konsultacyjny dla ofiar uzależnionych i ofiar przemocy domowej – jego praca polega na bezpłatnym udzielaniu porad osobom uzależnionym, jest on przeznaczony dla ofiar przemocy oraz dla sprawców, wskazuje profesjonalne placówki, które mogą udzielić pomocy,
- schroniska dla ofiar przemocy oraz schroniska rodzinne – zatrudnieni są tam prawnicy, psycholodzy oraz doradcy rodzinni. Udzielają oni pierwszej pomocy ofierze, prowadzą także różne programy terapeutyczne. Ich działania obejmują udzielenie pomocy ofierze, ale również zapobieganie następnym przypadkom przemocy,
- placówki medyczne – odgrywają bardzo dużą rolę w niesieniu pomocy ofiarom przemocy w rodzinie,
- działania policji – policja często ma pierwszy kontakt z rodziną, w której dochodzi do przemocy. Jest to organ powołany do ochrony życia i zdrowia ludzi. Do zadań policji należy podejmowanie interwencji, zabezpieczanie dowodów w sprawie przemocy, zapewnienie ofiarom

⁵² M. Porowski, *Służba społeczna – zakres pojęcia*, [w:] W. Kaczyńska (red.), *O etyce służb społecznych*, Warszawa 1998, s. 43.

⁵³ B. Urban, J.M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*, t. 2, Warszawa 2007, s. 79.

⁵⁴ Por. J. Mazur, *Przemoc w rodzinie...*, dz. cyt., s. 146; K. Michalska, D. Juszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2007, s. 35.

doraźnej opieki. Policja odgrywa szczególnie ważną rolę, ponieważ to od skuteczności przeprowadzonej przez nią interwencji zależy, czy pomoc udzielona przez inne służby przyniesie efekty. Z uwagi na brak odpowiedniego przeszkolenia niechętnie angażuje się ona w sprawy rodzinne.

W przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie najważniejsze jest jak najszybsze jej powstrzymanie. Aby to osiągnąć, konieczne jest wyprowadzenie ludzi krzywdzonych z pułapki osamotnienia poprzez wskazanie osób, środowisk i instytucji, które mogą udzielić konkretnej pomocy w obliczu przemocy domowej (policja, pomoc społeczna, gmina, parafia). W polskich warunkach przemoc domowa łączy się najczęściej z nadużywaniem alkoholu i z chorobą alkoholową. W tej sytuacji w wielu przypadkach skuteczne okazuje się skontaktowanie ludzi krzywdzonych z ruchami samopomocy (Kluby Abstynenta, grupy Al-Anon i Al-Ateen). Kolejna rzecz to pomoc osobom dotkniętym przemocą domową, by uwolniły się od fałszywych schematów myślenia oraz od błędnych przekonań na temat cierpienia i zaburzonych więzi rodzinnych, oraz szukanie długofalowych rozwiązań, obejmujących także pomoc dla osoby, która stosuje przemoc.